

УДК 937.07

РИМ ТА ХРИСТІЯНСТВО У І–ІІ ст. н. е.

Олег ПЕТРЕЧКО

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

Кафедра всесвітньої історії

Становлення християнства тісно пов'язане з Римською Імперією. У статті аналізуються взаємовідносини між християнством з одного боку, та імператорською владою і римським суспільством з іншого. Установлено, що вони визначались як позицією християн щодо держави та традиційної релігії, так і сприйняттям християнства римським суспільством. Показано причини, які вели до переслідування християн. Установлено, що ініціаторами гонінь на християн були здебільшого низи суспільства. Уряд спрямовував ці переслідування у законне русло.

Ключові слова: Римська Імперія, християнство, суспільство, переслідування християн.

Рання історія християнства тісно пов'язана з Римською Імперією. Виникнення майбутньої світової релігії відбувалось у період становлення у Римі нової системи правління – принципату. Формування християнського канону (перша третина II ст. н. е.) – час утвердження, за висловлюванням Г. Кнабе, бюрократично-правової космополітичної держави, у якій розчинились поліси¹. Взаємовідносини між християнством, з його неполісною ідеологією², та імператорською владою є одним з найбільш важливих моментів для розуміння суті внутрішньої політики Риму у I–II ст. н. е. Разом з тим, саме реалії існування у межах Римської Імперії, де релігійне життя було не приватною, а державною справою, перетворили християнство на феномен світової культури.

Проблема взаємин християнства і Римської держави привертає значну увагу дослідників, як у контексті історії Стародавнього Риму, так і історії християнської Церкви³. Публікуються документи для вивчення історії раннього християнства⁴. Висловлюються різні думки з приводу причин конфлікту між християнством та римською державою⁵. Складність проблеми зумовлює актуальність подальшого вивчення різних аспектів даного питання.

Метою даної статті є аналіз взаємин між християнством та римською державою і суспільством у I–II ст. н. е.

Традиційну римську релігію характеризує тісний зв'язок з державним ладом та політичним життям. Одночасно, римська релігія виражала найбільш особисті почуття людини. Уже Август використовує цей аспект у своїй внутрішній політиці, вживає енергійні заходи щодо відновлення храмів,

відродження релігійних церемоній. Наступні імператори продовжують цю лінію і докладають значних зусиль для підтримки традиційної римської релігії. З огляду на це, християнство не могло не вступити у конфлікт з римською державою, яка повинна була захищати офіційну релігію, і з римським суспільством, яке цю релігію сповідувало.

Перші відомі нам заходи римського уряду проти християн можна, ймовірно, датувати періодом правління імператора Клавдія. За повідомленням Светонія цей імператор “іудеїв, постійно підбурюваних Хрестом (*Iudaeos impulsore Chresto assidue*) вигнав з Рима” [*Suet., Claud., 25, 4*]. Светоній не диференціює християн та іудеїв. Відомо, що на перших порах християнство поширювалось серед іудеїв і лише згодом до церкви залучаються “язичники”. Лише у другій частині “Дій святих апостолів” описано діяльність Апостола Павла серед язичників (глави XIII–XXVIII). У другому листі до коринфян апостол Павло протиставляє служінню букві (*γράμμα*) закону Мойсеєвого – служінню духу (*πνεῦμα*) Нового Завіту [*Paul, 2 Cor., III, 6*]. Відокремлення християнства від іудаїзму пов’язане з Іудейською війною (друга половина 60-х років н. е.), коли було зруйновано Єрусалимський храм і відбулось розселення іудео-християн по усій Римській імперії. Мабуть, число християн з язичників переважило число християн з іудеїв десь на середину II ст. н. е. Юстин, який написав першу Апологію у правління Антоніна Пія, стверджує, що християни з язичників чисельніші (*πλείονάς*) за християн з іудеїв та самаритян [*Justin, Apol., I, 53, 3*]. З середини II ст. н. е. латина стає мовою Західної Церкви, з’являється перша християнська література латинською⁶.

Проте Тацит, розповідаючи про події періоду правління імператора Нерона, вказує на сприйняття християн як окремої, відмінної від іудеїв релігійної групи. У 64 р. н. е. більша частина Рима була знищена, або частково пошкоджена вогнем. Пожежа спалахнула у липні того року у лавках римських торговців, котрі продавали легкозаймісті товари. Імператор Нерон, дізнавшись про пожежу, повернувся з Анція у Рим і вжив усіх заходів, щоб приборкати стихію та ліквідувати її наслідки [*Suet., Nero, 38; Tac., Ann., XV, 38–40; 43*]. Однак, містом ширяться чутки про причетність імператора до пожежі. Ворожу для Нерона версію передає Діон Кассій: послані самим принцепсом особи підпалили будинки у різних частинах міста. Мотивом Нерона, який вважав Пріама щасливим, бо той бачив одночасно зруйнування своєї держави і свого трону, нібито було бажання побачити кінець міста ще за свого життя [*Dio Cass., LXII, 16*]. Грунтом для таких звинувачень принцепса, ймовірно, могла стати поведінка під час пожежі звичайних мародерів, які вигукували, що діють за наказом Нерона, щоб вільно грабувати чуже майно. Як це часто трапляється, чутки згодом обростали подробицями. Дійшло до того, що у народі говорили буцімто Нерон, дивлячись на пожежу, складав пісню про загибель Трої [*Dio Cass., LXII, 18; Suet., Nero, 38*]. Ймовірно,

прагнучи відвернути підозру від себе, Нерон поклав провину за пожежу на християн [Tac., Ann., XV, 44]. Багатьох з них було схоплено, піддано жорстоким тортурам і страчено. Те, що саме християни стали об'єктом звинувачень, свідчить, що їхнє ім'я було уже досить відоме у Римі.

Розповідає про переслідування християн Нероном і Светоній: “були покарані християни, коло людей, що прийняли новий та злочинний забобон” (*afflicti supplicii Christiani, genus hominum superstitionis novae ac maleficae*) [Suet., Nero, 16, 2]. Однак, він жодним чином не пов'язує це із пожежею, про яку розповідає окремо [Ibid., 38].

Можна стверджувати, що християнство у 60–70 рр. I ст. н. е. було відоме уже по усій Італії. Під час розкопок у Помпеях було знайдено черепицю з тавром, на початку якого стоїть хрест, а за ним текст: *spes in deo* (надія в бозі) [CIL, X, 8042, 139]. Католицька енциклопедія подає гасло “*spes in deo Christo*” як типове для християнських написів⁷. У 1939 р. під час розкопок у Геркуланумі, який загинув у серпні 79 р. н. е. разом з Помпеями через виверження Везувія, в одному з дохідних будинків, на другому поверсі, було виявлено невелику кімнатку без вікна. Біля стіни навпроти дверей на невеликому підвищенні було встановлено дерев'яну шафку, можливо, вівтар. Стіна над ним вибілена вапном і на білому тлі чітко проступають обриси хреста. Добре видно і сліди від цвяхів, якими був прибитий дерев'яний хрест, відірваний, можливо, під час утечі. На думку деяких учених, ця комірчина була таємним місцем молитви одного з перших християн⁸.

Очевидно, більшість перших християн належала до нижчих верств римського суспільства. Однак, можливо, вже у I ст. н. е. християн підтримував дехто з еліти, яка складала близько 10 % римського суспільства⁹. На таку думку нашттовхує справа консула 95 р. н. е.¹⁰ Флавія Клемента, родича імператора Доміціана. Светоній передає, що він був убитий за незначною підозрою [Suet., Domit., 15, 1]. Флавій Клемент та його дружина Доміцілла, теж родичка Доміціана, були звинувачені у атеїзмі – звичайне формулювання щодо прихильників іудаїзму. Однак, дотримання іудейських звичаїв у той час не було злочином¹¹. Можна обґрунтовано припустити, що Флавій Клемент та Доміцілла постраждали як християни. Окрім них було репресовано і інших – декого страчено, декого позбавлено майна. Доміцілла була вислана на Пандатарію, острів поблизу берегів Кампанії [Dio Cass., LXVII, 14].

Тацит розповідає про звинувачену у чужоземному марновірстві (*superstitio externa*) Помпонію Грецину [Tac., Ann., XIII, 32]. А. Момільяно вважає, що мова йде не про християнство, а про іудаїзм¹². Проте, у т. зв. “катакомбах Калліста” знайдено напис, що є грецькою транскрипцією римського родового імені та прізвиська Помпоній Грецин – “ΠΜΠΩΝΙΟΣ ΓΡΗΣ”. О. Федорова вважає, що згадувана Тацитом жінка належала до того ж

сімейства¹³. Можливо, повідомлення Таціта стосується, все ж, християнства. Християнські автори вважають саме Доміціана виним за чергове, після Нерона, гоніння на християн [Euseb., *Hist. eccl.*, III, 17; Oros., VII, 10, 5].

Є підстави припустити, що суть конфлікту Доміціана з християнством, як і з іудаїзмом, полягала у неможливості для прихильників цих релігій визнати його божественність¹⁴. А саме цього, як підтвердження лояльності щодо себе особисто, вимагав останній імператор династії Флавіїв. Він наполягав, щоб звертаючись до нього, усно чи письмово, застосовували формулу “пан наш і бог” (*Dominus et deus noster*) [Suet., *Dom.*, 13, 2].

Переслідування змушували християн здійснювати свої обряди таємно. Мабуть, уже у I ст. н. е. у Римі виникають християнські катакомби. О. Федорова, опираючись на один з написів, що походить з римських катакомб і датується 71 р. н. е., висловлює думку, що підземні поховання християн могли здійснюватися уже тоді¹⁵.

У будь-якому разі з правлінням династії Флавіїв пов’язані важливі для християнства події: створення євангельської традиції, значне поширення християнства у регіонах Імперії, початок переходу до єпископальної церкви¹⁶.

Аналіз взаємин Римської і держави і християнства у I ст. н. е. дає підстави стверджувати відсутність офіційної лінії щодо християнства. Переслідування християн за Нерона та Доміціана не можна розглядати як державну політику. Проте ситуація змінюється у II ст. н. е., за Антонінів.

Після короткотривалого принципату Нерви влада зосереджується у руках імператора Траяна. Антична історіографія змальовує його одним з найкращих правителів. Пліній Молодший переконаний в обґрунтованості надання Траяну сенатом когномену “найкращий”: “*Iustisne de causis Senatus Populusque Romanus OPTIMI tibi cognomen adiecit*” [Plin., *Pan.*, 88]. Саме цим титулом Траян пишався найбільше [Dio Cass., *LXVIII*, 23]. Наступних принцепсів вітали у сенаті побажанням перевершити щастям Августа, а чеснотами Траяна (*Felicio Augusto, melior Traiano*) [Eutr., VIII, 5, 3]. Позитивною є тональність щодо Траяна і у Євсевія [Euseb., *Hist. eccl.*, III, 33]. Але саме Траян став автором першого відомого нам закону, що був спрямований виключно проти християн.

Поштовхом до цього стала людяність Плінія Молодшого – легата провінції “Віфінія і Понт”. Ймовірно, серед причин переслідування християн у зазначеній провінції було порушення ними заборони таємних товариств. Едикт з цього приводу був виданий Плінієм на основі розпорядження Траяна [Plin., *Ep.*, X, 96, 7]. Слід звернути увагу на те, що заборона товариств не торкалася лише християн, мова йшла навіть про колегії пожежників [Ibid., X, 34]. Виконуючи покладені на нього обов’язки, Пліній змушений був вести судові справи проти християн. Він запровадив нову юридичну процедуру тестування лояльності звинувачених у приналежності до християнства¹⁷. Вони повинні були: звернутися з молитвами до богів, здійснити

жертвоприношення перед зображенням імператора та статуями богів, хулити Христа (*maledicerent Christo*) [*Ibid.*, X, 96, 5].

У процесі розслідування обставин справи Пліній починає сумніватися щодо їхньої провини. Як переконували християни намісника, уся їх провинна полягала у тому, що певного дня вони збиралися удосвіта, оспівували Христа як бога (*quasi deo*), присягали утримуватися від злочинства, грабежу, перелюбу, порушення слова, відмови видати довірене (*ne furta ne latrocinia ne adulteria committerent, ne fidem fallerent, ne depositum appellati abnegarent*) [*Ibid.*, X, 96, 7]. Допитані під тортурами служниці, які, мабуть, допомагали під час богослужінь, не засвідчили нічого, окрім “вкрай потворного забобону” (*superstitionem pravam et immodicam*) [*Ibid.*, X, 96, 8].

Таким чином, розслідування проведене Плінієм, змусило його сумніватися щодо винесених християнам покарань. Щоб розвіяти свої сумніви, Пліній виносить на розсуд імператора питання справедливості своїх дій. У листі до імператора Пліній описує суть проблеми і стверджує позитивні результати, яких вдалось досягти процесами проти християн: наповнюються храми, відновлюються богослужіння [*Ibid.*, X, 96, 10].

Відповідь імператора констатує вірність рішення Плінія розслідувати справу щодо осіб, на яких поступили доноси як на християн. Проте, розшукувати їх не потрібно (*Conquirendi non sunt*), але якщо на них поступить донос і вони будуть викриті – їх слід покарати. Тих же, хто заперечить (*negaverit*), що вони християни – слід помилувати. Анонімні доноси (*sine auctore*) не слід брати до уваги [*Ibid.*, X, 97].

Отже, сповідання християнства оголошується поза законом. Християни однозначно визнаються злочинцями. Практика Римської імперії передбачала юридичні запиту на адресу імператора від приватних чи посадових осіб у разі сумнівів при трактуванні і застосуванні права. Письмова відповідь імператора – рескрипт (*rescriptum*), яким тлумачились діючі закони. Рескрипти, на відміну від едиктів, зберігали силу закону і після смерті імператора, що їх видав, без необхідності їх повторення¹⁸.

Уже Тертуліан звернув увагу на суперечливість рескрипту Траяна. Імператор наказує не розшукувати християн, як невинних, але карати їх, як винних. “Якщо засуджуєш, чому не розшукуєш? Якщо не розшукуєш, чому не виправдовуєш?” (*Si damnas, cur non et inquiris? si non inquiris, cur non et absolvis?*) [*Tert., Apol.*, 2, 8]. Тертуліан говорить, що проти християн висувається звинувачення не у якомусь злочинні, а звинувачуються вони у самому імені (*sed nominis dirigi*) [*Tert., Ad nat.*, I, 3, 1].

Існує думка, що уже з часу переслідувань 64 р. н. е. християнська релігія перебувала поза законом (*religio non licita*)¹⁹. Хоча, зі слів Тертуліана можна зробити висновок про наявність якогось законодавчого акту Нерона проти християн [*Tert., Ad nat.*, I, VII, 9], ймовірно, спеціального закону щодо

християнства за цього імператора видано не було. За умови існування такого закону Плінію не потрібно було б звертатись за інструкціями до імператора²⁰. Отже, саме Траян заклав законодавчу базу переслідування християн.

Негативне сприйняття християнства римською державою було зумовлене невизнанням християнами римської релігії. Масовий епіграфічний матеріал заперечує тезу про занепад традиційних римських культів²¹. Встановлення принципату супроводжувалося певними змінами у релігійному житті. Зокрема, складовою римської релігії стає культ імператора. Можливо, уже у 12 р. до н. е. Геній Августа був включений до формули офіційної присяги поряд з Юпітером (*Iuppiter Optimus Maximus* – гарант слави та могутності Риму) та Пенатами (*Di Penates* – боги-хоронителі)²². Культ імператора, як і культу традиційних богів, формував зв'язок між підданим і правителем²³. Молитви за імператора, римський сенат і римський народ були обов'язковими під час свят, що супроводжувалися жертвопринесеннями. У містах і селах споруджувалися статуї принцепсів та храми обожнених²⁴.

Кожен, хто нехтував культом імператора, міг наразитися на переслідування з боку держави. Можливо, через несприйняття культу імператора християн звинувачували на підставі закону про образу величі римського народу, як про це говорить Тертуліан (*Sic et circa maiestatem imperatoris infamamur*) [*Tert., Ad Scapul., II, 5*].

Будь-який римський чиновник, у тому числі й Пліній, сприймав релігію як державну складову, яка об'єднує громадян, регулює їх спільні взаємовідносини з богами. Його завдання – забезпечити прихильність богів, що може гарантувати від якихось катаклізмів. Тому для Плінія була очевидно необхідність ретельно дотримуватись визначених релігійних ритуалів. Такою ж була і позиція принцепса. Усі імператори, починаючи від Августа, очолювали у той же час і жрецьку колегію понтифіків.

Близько половини століття після Траяна, нових законодавчих актів проти християн та християнства не приймалось. Християнська традиція наголошує на толерантному ставленні до християн Адріана і Антоніна Пія [*Euseb., Hist. eccl., IV, 26, 10; Oros., VII, 13–14*]. А от з ім'ям Марка Аврелія християни пов'язують четверте гоніння (*persecutiones Christianorum, quarta iam post Neronem*) [*Oros., VII, 15, 4*].

Марк Аврелій, за словами Євтропія, був філософом і за освітою і за способом життя [*Eutr., VIII, 11, 1*]. Його правління стало продовженням започаткованої імператором Антоніном тенденції до пом'якшення становища рабів. Панам було заборонено вбивати раба [*SHA, Hadr., XVIII, 7*]. Ніхто не мав права надмірно жорстоко ставитись до своїх рабів без законної причини. Відповідальність за безпричинне вбивство свого раба передбачалась така ж, як за вбивство чужого [*Gai., Inst., 53*]. Марк Аврелій визнає за рабами, за певних умов, права на майно пана. Якщо ніхто не з'явиться для отримання спадку спадкодавця, раби можуть вимагати закріплення майна за ними²⁵.

Більш за все цей імператор цінував благодіяння [Dio Cass., LXXI, 34]. Проте християнам правління цього імператора принесло нові переслідування.

Немає підстав говорити про різку зміну ставлення держави до християн за Марка Аврелія, хоча він симпатизував філософам, які трактували християн вкрай негативно. Останні ставилися до філософів вороже навзаєм [Euseb., Hist. eccl., IV, 16, 9]. Однак, ініціатива у переслідуванні християн, як і за Траяна, належала не владі, а народним масам. Єпископ Смірни Полікарп охоче спілкується з проконсулом, але пропозицію останнього виступити на свій захист перед народом (*πεῖσον τὸν δῆμον*) рішуче відкидає, вважаючи ворожий йому натовп недостойним, щоб перед ним захищатися [Ibid., IV, 15, 22]. Єпископ Лугдуна Пофін, вік якого перевищував 90 років, був сильно побитий натовпом і через два дні помер у в'язниці [Ibid., V, 1, 29–31].

Немає нічого дивного у негативному сприйнятті християн низами суспільства. У народі побутували викривлені уявлення щодо християн. Народ вбачав у християнах ворогів своїх богів чи навіть безбожників. Думка про атеїзм християн могла базуватися на тому, що вони відкидали і римських богів і також іудаїзм, який мав давню історію²⁶. Окрім того, християни ухилялись від служби у війську, не брали участі у язичницьких святах, негативно ставилися до розваг, якими захоплювався натовп. Тертуліан обґрунтовував Святим письмом заборону відвідувати змагання, циркові та театральні вистави [Tert., de Spect., 3]. Одруження з нехристиянкою чи нехристиянином було рідкісним явищем, зазвичай християнин одружувався з християнкою²⁷. Неприязну реакцію викликала нетерпимість християн, яку, на думку Ф. Зелінського, вони перейняли від іудаїзму²⁸. Самі ж іудеї до християн ставилися вкрай вороже. Під час іудейського повстання Бар-Кохби, за наказом ватажка повсталих, лише християн жорстоко катували, якщо вони не зрікалися Христа і відмовлялися виголошувати йому хулу [Euseb., Hist. eccl., IV, 8, 4].

Поряд із справедливими звинуваченнями на адресу християн, існували й абсолютно необґрунтовані. У згаданому нами повідомленні Светонія про вигнання іудеїв з Рима за Клавдія вжито “е” у слові “Христос”, що свідчить про низький рівень інформованості римського суспільства щодо християнства на початку II ст. н. е., коли була опублікована праця Светонія. Але навіть наприкінці II ст. н. е. Тертуліан вказує, що християн називають “хрестияни”: “*Etiam cum corrupte a uobis Chrestiani pronuntiamur*” [Tert., Ad nat., I, III, 9].

У народі побутувало переконання, що християни поклоняються ослиній голові – Тертуліан зазначає: декому з вас приснилось, що ослина голова є нашим богом (*Nam et, ut quidam, somniastis caput asinum esse deum nostrum*) [Tert., Apol., I]. Твердили, що християни поклоняються хресту, і таким чином християнство сприймалось як фетишизм. Підозрювали, що християни були

спільнотою, що практикує магію. Ворожі християнам уявлення підтримувались показами, які давали проти них раби, не витримуючи тортур і говорячи те, що хотіли почути кати [Euseb., *Hist. eccl.*, V, 1, 14]. Таким чином добувались докази про тієстові банкетні християн (у грецькій міфології Тієст, скуштував страву, приготовану з м'яса його дітей, не знаючи про це) та едіпові зв'язки серед них (Едіп убив Лая, не знаючи, що це його батько, і одружився з Іокастою, не знаючи, що це його мати).

Незадоволення нижчих верств населення щодо християн штучно підтримувалось з боку зацікавлених осіб – жерців, філософів. Кінік Кресцент, одягнувши на себе личину демагога, збуджував натовп проти християн, заявляючи, що останні – безбожники та нечестивці [Ibid., IV, 16, 3]. Інший філософ Порфірій, бачачи, що не припиняється якась згубна хвороба, переконував народ, що причина цього у тому, що Ескулап не хоче більше благодіяти світу через поширення християнства. І народ цьому вірив. Правління Марка Аврелія стало часом великих бід. Чума вразила Рим, Італію, провінції і військо [Eutr., VIII, 12, 2].

Вважалось, що між нехтуванням релігійними церемоніями і стихійними лихами є прямий зв'язок. Такі дії, на думку римлян, могли накликати кару не лише на безпосередніх винуватців, але і на оточуючих, як про це говорить Гораций: “*saepe Diespiter neglectus incesto addidit integrum*” [Hor., *Od.*, III, 2, 29–30]. Якщо Тібр розлився і затопив межі міста, якщо Ніл не розлився на ниви, якщо небо нерухоме, якщо земля рухається, якщо голод, якщо пошесть, негайно проголошується: християн – левам! (*Si Tiberis ascendit in moenia, si Nilus non ascendit in arva, si caelum stetit, si terra movit, si fames, si lues, statim Christianos ad leonem! Adclamatur*) [Tert., *Apol.*, XL]. Логіка народних мас була проста: богів розгнівали християни, тому слід покарати християн.

Наскільки сильною була ненависть народу до християн можна побачити з опису подій у Галлії під час гонінь 177 р. н. е., який зберігся у Євсевія. Християн не пускали у будинки, лазні та на ринок, забороняли їм з'являтися у громадських місцях. Християн ображали словесно, били, волокли, грабували, кидали у них каміння, ув'язнювали, чинили так, як зазвичай чинить озвірілий натовп з ворогами [Euseb., *Hist. eccl.*, V, 1, 5–7].

О. Лебедев звернув увагу, якою небезпечною для християн була ворожість натовпу. Імператорська влада шукала підтримки у плебсу. Саме для нього влаштовувались грандіозні видовища як імператорами, так і намісниками провінцій. Незадоволений уже одним хлібом, який даром роздавався йому у столиці, і цирком, яким його розважали, народ через ненависть почав вимагати ще й смерті християн. Таким чином, уряд лише затверджував своїм авторитетом те, ініціатива у чому належала натовпу.

Гоніння розпочалися під час Парфянської війни, близько 166 р. н. е., за словами Орозія, в Азії та Галлії (*vice in Asia et in Gallia*) [Oros., VII, 15, 4]. У Галлії християнські общини Лугдуна (суч. *Lyon*) та Вієнни (головне місто

аллоброгів, суч. *Vienna*) втратили найбільш дійових людей, на яких трималися місцеві Церкви [*Euseb., Hist. eccl., V, 1, 13*].

Християни перебували поза законом ще до правління Марка Аврелія. Імператор забезпечив дотримання існуючих законів. Разом з тим, є підстави говорити про нові закони проти християн, видані у його правління. За Орозієм: *persecutiones Christianorum... graves praecepto eius extiterunt* [*Oros., VII, 15, 4*]. Самі переслідування християн за Марка Аврелія теж свідчать на користь того, що гоніння відбувалися на основі нових законів, виданих цим імператором. На це звернув увагу О. Лебедев: 1 – розшук християн; 2 – намагання повернути християн назад до язичництва; 3 – заохочення доносів на християн; 4 – навіть тих християн, які зреклися, продовжували катувати у в'язницях²⁹. Євсевій, наводить свідчення Климента Олександрійського, з якого можна зробити висновок про прийняття якихось нових постанов проти християн [*Euseb., Hist. eccl., IV, 26, 4–5*].

Свого часу Траян заборонив розшукувати християн, тепер їх наполегливо розшукують. Так, у Смірні (суч. Ізмір) натовп, збуджений процедурою покарання християн, зажадав розшукати і покарати єпископа Смірні – Полікарпа. Останній, почувши про початок переслідувань християн, на прохання вірних, залишив місто і проживав неподалік, спершу в одному, а потім у іншому селі. Однак, для його розшуку було докладено значних зусиль. Урешті-решт, переслідувачі схопили двох молодих рабів, побили одного з них і той указав на притулок Полікарпа. На суді він визнав себе християнином, був засуджений і спалений [*Ibid., IV, 15, 25–36*].

На відміну від часів Траяна, уряд намагається домогтися зречення християн своєї віри за будь-яку ціну. При цьому застосовується жорстоке катування. Згадуваного уже Полікарпа, на суді переконують зрестися Христа, погрожуючи різноманітними тортурами [*Ibid., IV, 15, 23*]. Часом такі погрози досягали результату [*Ibid., IV, 15, 7; V, 1, 11*]. Проте, звичним явищем стало добровільне прагнення мучеництва. Знаменитий римський герой Муцій Сцевола рятуючи своє життя спалив на вогні праву руку [*Liv., II, 12–13*]. Скільки ж християн, запитує у діалозі “Октавій” Мінучій Фелікс, без найменшого стогону зазнали спалення не лише руки, але й усього тіла, хоча, якщо б забажали, могли позбутися цих страждань [*Min. Fel., Oct., XXXVII*].

Однак, зречення не тягло за собою обов'язкового звільнення звинувачених християн. Так, християнку Бібліяду продовжували катувати і після її зречення, врешті-решт вона знову заявила, що християнка [*Euseb., Hist. eccl., V, 1, 25–26*]. Тих, що не зреклися віри, утримували у в'язниці як християн, тих же що зреклися – як убивць та розпусників. Інколи особисто імператор міг помилувати тих, що зреклися [*Ibid., V, 1, 47*]. Різновидом покарання для християн були роботи у копальнях [*Ibid., IV, 23, 10*].

Ще однією особливістю переслідувань християн за Марка Аврелія стало заохочення донощиків. Пам'ятаємо, що Траян не лише жодним чином не стимулював донощиків, але й заборонив брати до уваги анонімні доноси. За новими ж едиктами, як сказано у Євсевія, безсоромні донощики та любителі чужого і уночі і удень грабують людей [*Ibid.*, IV, 26, 5]. На християн доносили іудеї, воїни, власні раби. Завдяки цим доносам християн арештовували безпосередньо під час їхніх таємних зібрань [*Tert.*, *Ad nat.*, I, 7, 19; *Apol.*, VII, 3].

Християнська традиція висловила думку про припинення, чи хоча б суттєве обмеження переслідування християн на завершальному етапі правління Марка Аврелія. Євсевій, передає, що під час Маркоманської війни римське військо опинилося у скрутному становищі через відсутність води. Воїни одного з легіонів, який нібито повністю складався з християн, звернулися з молитвою до Бога і домоглися чуда: розпочалася злива, яка втамувала спрагу воїнів, а блискавки розігнали наляканих варварів. Після цього, говорить Євсевій з посиланням на Тертуліана, імператор заборонив доноси на християн, погрожуючи смертю донощикам [*Euseb.*, *Hist. eccl.*, V, 5, 1–6]. На цій версії Євсевія базується розповідь Орозія [*Oros.*, VII, 8–10]. Тертуліан теж розповідає про дощ, який отримав Марк Аврелій завдяки молитвам християн [*Tert.*, *Ad Scapul.*, IV, 6] і говорить про погрозу імператора жорстокими покараннями донощикам на християн, але зазначає, що переслідування не були відмінені, а лише послаблені [*Tert.*, *Apol.*, V, 6–7].

Нехристиянські автори також вказують на втручання Неба у перебіг битви війська Марка Аврелія та варварів. За Діоном Кассієм, римське військо, оточене чисельнішими силами варварів і відрізане від джерел води, страждало від виснаження, ран, спеки та спраги. Врятував ситуацію єгипетський маг Арнуфіс, що супроводжував імператора. Він звернувся з молитвами до Меркурія і цим викликав дощ [*Dio Cass.*, LXXI, 8]. Юлій Капітолін говорить, що дощ та блискавки з неба своїми молитвами випросив сам Марк Аврелій [*SHA, M. Ant. Philos.*, XXIV, 4]. Таким чином, у самому “чуді” сумніватися у нас підстав немає. Проте, навряд чи імператор пов'язував усе, що сталося, з молитвами християн. О. Лебедев звертає увагу на те, що війна, у ході якої трапився описаний епізод, відбувалася на чотирнадцятому році правління Марка Аврелія, а найсильніше переслідування християн у Галлії припадає на сімнадцятий³⁰. Отже, ставлення імператора до християн після зазначеного “чуда” зовсім не змінилося. Якщо й існував якийсь лист Марка Аврелія, у якому йшлося про це “чудо”, то, ймовірно, лише у інтерпретації Тертуліана [*Tert.*, *Apol.*, V, 6] імператор пов'язує його з молитвами християн.

Політика держави щодо християн не змінилася і за Коммода, останнього представника династії Антонінів. Десь близько 184 чи 185 р. н. е.³¹ проконсул Азії Арій Антонін, що згодом загинув через

безпідставне звинувачення [*SHA, Comm., VII, 1*], розпочав суворе переслідування християн. Тоді до нього на суд з'явилися усі місцеві християни. Їх число не давало можливості проконсулу розглянути справи щодо них усіх. Тому він обмежився покаранням лише окремих, мабуть, найбільш завзятих християн, а решту розігнав зі словами: нікчемні люди! Якщо ви хочете померти, то у вас є кручі і шнури [*Tert., Ad Scapul., V, 1*].

У конфлікті між Імперією та християнством одна зі сторін повинна була бути знищена, або у чомусь поступитись. На думку Б. Лапіцького, християни пішли на компроміс, суть якого була сформульована апостолом Павлом³². У своєму листі до римлян, який можна датувати 59 р. н. е.³³, він зазначає: Всяка душа нехай буде покійна вищій владі... не тільки через страх покарання, але й через сумління [*Paul, Romans, 13, 1; 5*]. У першому листі до Тимотея Павло наголошує, що слід молитися за царів та усіх, що при владі [*Paul, 1 Tm., 2, 1–2*]. Тертуліан зазначає: християнин знає, що імператор поставлений його Богом (*sciens a Deo suo constitui*) і його слід любити, боятись і шанувати, бажати йому благоденства разом із благоденством усій Римській імперії. Тому, говорить Тертуліан, ми і здійснюємо жертвоприношення за здоров'я імператора, але нашому Богу (*Itaque et sacrificamus pro salute imperatoris, sed Deo nostro*) і молимо за здоров'я імператора (*oramus pro salute imperatoris*) [*Tert., Ad Scapul., II, 6; 8; 9*]. Саме такий підхід сприяв тому, що у взаєминах між християнами та владою у I–II ст. н. е. існували безконфліктні періоди.

Позиція християн, які не визнавали традиційних римських вірувань, ухилялись від виконання звичайних для підданих обов'язків, не могла не викликати гостру реакцію уряду. Найбільш ретельні правителі вважають за необхідне боротися із цим “забобоном”. Відособленість християн та утаємниченість їхніх обрядів, вели до поширення різноманітних чуток серед народу. Здебільшого під цими чутками не було жодного підґрунтя. Несправедливе переслідування християн за Нерона викликало співчуття простолюдинів, які розуміли надуманість висунутих звинувачень. Проте згодом, саме низи суспільства ініціюють гоніння на християн. Уряд не виступав ініціатором цих переслідувань, а лише спрямовував їх у законне русло. Без такого втручання уряду серед християн було б куди більше мучеників.

Разом з тим, переслідування християн – це відображення позиції римського уряду щодо християнства, яке не вписувалось у традиційну схему римського релігійного життя. Імператори I–II ст. н. е. опиралися на традиційну римську релігію та імператорський культ. Починаючи з доби Флавіїв римські монети засвідчують появу східних культів, що набирають офіційного характеру. Але навіть за Северів, які прихильно ставилися до східних культів, карбуються монети присвячені в основному римським богам³⁴. Ворожість християнства щодо римської релігії потребувала належної

реакції з боку правителів. Християни вважали за неможливе для себе виконати певні вимоги уряду. Останній вважав за необхідне покарати християн за невиконання ними їхнього суспільного обов'язку.

Для римських урядовців було природнім, що держава повинна контролювати усі сторони життя громадян, у тому числі і духовну. Християни ж уважали, що релігійне життя людини повинне бути виведене із під опіки держави. Римляни сприймали свою релігію як частину державного устрою. Виходячи з цього, поведінка християн розглядалась як зазіхання на основи державної організації. Найбільш послідовні переслідування християн проводили саме ті імператори, які найбільш ретельно дбали за інтереси держави – Траян та Марк Аврелій. Траян, з яким асоціювали принцип: краще залишити безкарним злочинний поступок, ніж засудити невинного (*satius enim esse impunitum relinqui facinus nocentis quam innocentem damnari*) [Dig., XLVIII, 19, 5], не сумнівається у провині християн. Залишити без належного реагування діяльність християн – означало заохочувати їх, та й інших, до нехтування своїми обов'язками перед державою.

Таким чином, ставлення Римської держави до християнства жодним чином не може розглядатись відокремлено від внутрішньої політики Риму у цілому. Суть цієї політики зводилась до забезпечення широкої соціальної бази існуючому режиму. Усе, що перешкоджало досягненню цієї мети, у тому числі діяльність християн, повинно було бути знищене, чи змінене. Усі методи, які ведуть до досягнення цієї мети, у тому числі боротьба з християнством, повинні застосовуватися. Взаємини між Римом та християнством у I–II ст. н. е. визначались як позицією християн щодо держави та традиційної релігії, так і сприйняттям християнства римським суспільством. Перспективним напрямком поглибленого вивчення даної проблеми може стати дослідження впливу традиційної римської релігії на християнство.

¹ Кнабе Г. С. Категория престижности в жизни Древнего Рима // Быт и история в античности. Москва, 1988. С. 165.

² Чернышов Ю. Г. Социально-утопические идеи и миф о “золотом веке” в древнем Риме: В 2 ч. Ч. 2: Ранний принципат. Новосибирск, 1994. С. 5.

³ Амосова Е. В. Спонтанные гонения на христиан как проявление кризиса античного массового сознания // Античный мир и археология. Саратов, 1999. Вып. 10. С. 88–97; Винтер Р. Ю. Рим и раннее христианство. М., 1954. 268 с.; Донини А. У истоков христианства (от зарождения до Юстиниана). Москва, 1989. С. 171–195; Дюрант В. Юность христианства // Цезарь и Христос. Москва, 1995. С. 601–713; Казаков М. М. Проблема христианизации Римской империи // Исследования по зарубежной истории. Смоленск, 2000. С. 196–204; Каутский К. Происхождение христианства. Москва, 1990. 464 с.; Крист К. Иудейство и христианство в Римской империи // История времён римских императоров от Августа до Константина. Ростов-на-Дону,

1997. Т. 2. С. 201–230; *Лебедев А. П.* Эпоха гонений на христиан и утверждение христианства в Греко-римском мире при Константине Великом. Москва, 1994. 400 с.; *Недельский В. И.* Революция рабов и происхождение христианства. Москва-Ленинград, 1936. 73 с.; *Ранович А.* Очерк истории раннехристианской церкви. Москва, 1941. 260 с.; *Ревель Ж.* Религия в Риме при Северах. Москва, 1898. 320 с.; *Ренан Э.* Марк Аврелий и конец античного мира. Репринтное воспроизведение издания Н. Глаголева. Б. м., 1991. 350 с.; *Свенцицкая И. С.* Раннее христианство: страницы истории. Москва, 1987. 336 с.; *Федосик В. А.* Киприан и античное христианство. Минск, 1991. 208 с.; *Bartlet J. V.* Church life and church-order during the first four centuries. Oxford, 1943. LXIV+207 p.; *Baumbach M., Gerlach J., Hansen D. U., Pilhofer P.* Lukian: Der Tod des Peregrinos // *Scripta Antiquitatis Posterioris ad Ethicam et Religionem pertinentia*. IX. Darmstadt, 2005. S. 1–257; *Gibbon E.* Pochod religii chrześcijańskiej, obyczaje, stan liczebny i warunki życia pierwszych chrześcijan // *Zmierzch Cesarstwa Rzymskiego*. Warszawa, 1975. Т. 2. S. 11–59; *Ejusd.* Postępowanie rządu rzymskiego wobec chrześcijan od panowania Nerona do czasów panowania Konstantyna // *Zmierzch Cesarstwa Rzymskiego*. Warszawa, 1975. Т. 2. S. 108–145; *Harland P. A.* Associations, Synagogues, and Congregations: Claiming a Place in Ancient Mediterranean Society. Minneapolis, 2003. 399 p.; *Lanciani R.* Pagan and Christian Rome. Boston and New York, 1892. 360 p.; *Łapicki B.* Etyczna kultura Starożytnego Rzymu a wczesne chrześcijaństwo. Łódź, 1958. 322 s.; *North J. A.* Roman Religion. Oxford, 2000. 99 p.; *Streeter B. H.* The rise of Christianity // *The Cambridge Ancient History*. Cambridge, 1936. V. XI. P. 253–293; *Wendland P.* Die hellenistisch-romische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum und Christentum. Tübingen, 1911.

⁴ Апокрифы древних христиан: Исследование, тексты, комментарии. Москва, 1989. 336 с.; *Отцы и учителя Церкви III века: Антология: в 2 т.* Москва, 1996. Т. 1. 378 с.; *Ранович А. Б.* Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства. Москва, 1990. 479 с.; *Bell H. J.* Recent discoveries of biblical papyri. Oxford, 1937. 30 p.; *Bell T. H., Skeat L.* Fragments of an unknown Gospel and other early Christian papyri. London, 1935. X+63 p.; *Llewelyn S. R.* New Documents Illustrating Early Christianity. Vol. 8: A Review of the Greek Inscriptions and Papyri Published 1984–85. Grand Rapids; Cambridge, 1998. 198 p.

⁵ *Федосик В. А.* Христианская церковь в Римской империи в III–начале IV в. Минск, 1992. С. 5–7.

⁶ *Dudley D.* The civilization of Roma. New-York; London, 1962. P. 234.

⁷ *Encyklopedia Katolicka*. Lublin, 1997. Т. VII. S. 271.

⁸ *Кривченко В. И.* Помпеи. Геркуланум. Стабии. М., 1981. С. 172–173.

⁹ *Harland P. A.* Connections with Elites in the World of the Early Christians / *Handbook of Early Christianity: Social Science Approaches*. Walnut Creek, 2002. P. 387.

¹⁰ *Klein I.* Fasti consulares inde a Caesaris nece usque ad imperium Diocletiani. Lipsiae, 1881. S. 51.

¹¹ *Benko S.* Pagan Rome and the Early Christians. Bloomington; Indianapolis, 1986. P. 16.

¹² *Momigliano A.* Nero // *The Cambridge Ancient History*. V. X. Cambridge, 1934. P. 705

¹³ *Федорова Е. В.* Введение в латинскую эпиграфику. М., 1982. С. 199.

¹⁴ *Charlesworth M. P.* The Flavian dynasty // *The Cambridge Ancient History*. V. XI. Cambridge, 1936. P. 42.

- ¹⁵ Федорова Е. В. Введение в латинскую эпиграфику... С. 199.
- ¹⁶ Егоров А. Б. Правление Веспасиана и Тита // Проблемы античной истории. Сборник научных статей к 70-летию со дня рождения проф. Э. Д. Фролова. Под ред. д-ра ист. наук А. Ю. Дворниченко. СПб., 2003. С. 294. Прим. 17.
- ¹⁷ Finney P. C. The Invisible God. The Earliest Christians on Art. New York; Oxford, 1994. P. 81.
- ¹⁸ Покровский И. А. История Римского права. Минск, 2002. С. 178–179.
- ¹⁹ Dudley D. The Civilization of Rome... P. 233.
- ²⁰ Benko S. Pagan Rome... P. 9.
- ²¹ Штаерман Е. М. Социальные основы религии Древнего Рима. М., 1987. С. 209.
- ²² Nock A. D. Religious developments from the close of the Republic to the death of Nero // The Cambridge Ancient History. V. X. Cambridge, 1936. P. 484.
- ²³ Harland P. A. Imperial Cults within Local Cultural Life: Associations in Roman Asia // Ancient History Bulletin / Zeitschrift fur Alte Geschichte. 2003. № 17. P. 105–106.
- ²⁴ Штаерман Е. М. Социальные основы... С. 212.
- ²⁵ Ренан Э. Марк Аврелий и конец античного мира... С. 22.
- ²⁶ Hunt E. J. Christianity in the Second Century. London; New York, 2003. P. 62.
- ²⁷ Salzman M. R. The Making of a Christian Aristocracy: social and Religions Change in the Western Roman Empire. Cambridge; London, 2002. P. 145.
- ²⁸ Зелинский Ф. Ф. Древнегреческая религия. Киев, 1993. С. 120.
- ²⁹ Лебедев А. П. Эпоха гонений... С. 32–34.
- ³⁰ Лебедев А. П. Эпоха гонений... С. 101.
- ³¹ Ренан Э. Марк Аврелий... С. 40. Прим. 8.
- ³² Łapicki B. Etyczna kultura... S. 290.
- ³³ Толковая Библия. Петербургъ, 1912. Т. 10. С. 391.
- ³⁴ Абрамзон М. Г. Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской империи. М., 1995. С. 421, 430.

ROME AND CHRISTIANITY IN A. D. I–II

Oleh PETRECHKO

Ivan Franko State Pedagogical University of Drohobych
The Chair of World History

The formation of Christianity was tightly bound up with Roman Empire. The article is devoted to the relationship of Christianity with imperial authority and Roman society. It is established that it was determined firstly by attitude of Christians with regard to the State and traditional religions, secondly – by Roman society's perception of Christianity. The reasons of persecutions of Christians are described. It is established that lower classes were initiators of persecutions in general. The government directed these persecutions on legal ground.

Key words: Roman Empire, Christianity, society, persecution of Christians.

Стаття надійшла до редколегії 18.05.2006
Прийнята до друку 10.06.2006